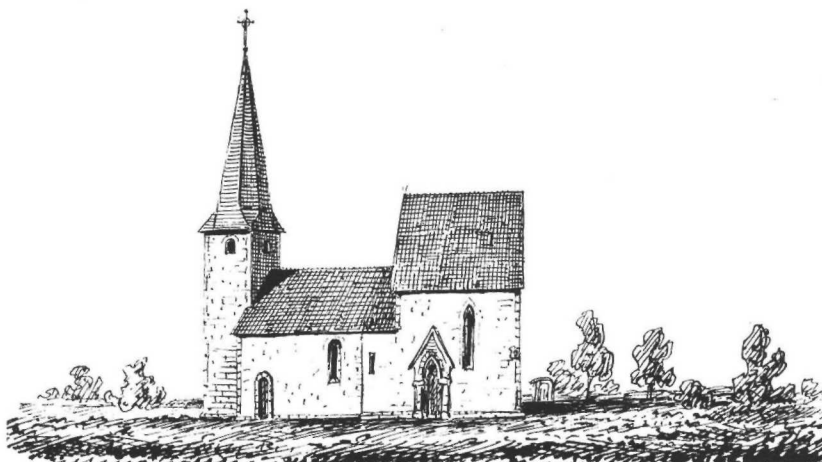

Halla kyrka

Kyrkan är av klövsadelstyp med ett romanskt långhus från tiden omkring 1200 och ett något senare torn. Ett äldre kor ersattes vid mitten av 1300-talet med det nuvarande gotiska och till koret fogades en sakristia.

I korets sydöstra hörnkedja sitter två fragment av en runsten (G 138). I det inre finns på norra korväggen rester av en inskrift tecknad med rödkrita (G 140) och på den södra långhusväggen en putsristning (G 139: a). Den sistnämnda kom i dagen i samband med kyrkans restaurering 1965, och så bör också ha varit fallet med G 140, som upptäcktes 1970. Ett par teckenföljder med förvanskade runor (G 139: b, c) kände man tidigare.

138. Halla kyrka

Pl. 1, 2

Litteratur: S 87, 88, F 96, W 84. P. A. Säve, Reseberättelse 1854 (ATA), nr 27 a och b, 1864 (ATA), s. 27 f., samlingen S 170 II (konvolut 38) i UUB; C. Säve, Brev t. P. A. Säve 23.11.1854 (avskr. i hs R 623: 5 i UUB, s. 542), 10.10.1858 (ibid. s. 576); G. Stephens, ONRM 2 (1867–68), s. 712 f.; H. Pipping, Om runinskrifterna på de nyfunna Ardre-stenarna (Skr. utg. av K. Hum. Vet.-Samf. Uppsala 7: 3, 1901), s. 58 f.; E. Brate, Pireus-lejonets runinskrift (ATS 20: 3, 1919), s. 29; O. v. Friesen, Anteckningar 1923 (UUB), s. 95, i ANF 56 (1942), s. 289; S. B. F. Jansson, Granskningsrapporter 2.3.1951, 30.4.1962 (ATA); Sveriges kyrkor, Gotland bd 4: 1 (1952), s. 263, 286.

Äldre avbildningar: P. A. Säve, teckningar i a. a. 1854 och S 170 II; Stephens a. a. (S 88 efter P. A. Säves teckning); J. W. Hamner o. O. v. Friesen foto 1923 (ATA); A. Edle foto 1936 (ATA).

Två runstensfragment finns inmurade utvändigt i korets sydöstra hörnkedja. Fragmenten är sannolikt delar av samma runsten, ehuru de icke har passning sinsemellan. Det övre stycket (A) sitter med ristningsytan vänd mot Ö och nedre kanten 3,20 m ovan markytan, det nedre (B) med ristningsytan mot S och nedre kanten 2,80 m över marken.

Runstenens ursprungliga plats är okänd, eftersom fragmenten fick sin nuvarande placering när koret uppfördes i mitten av 1300-talet. De noterades första gången av P. A. Säve den 7 oktober 1854: »Runstenar (sittande omkr. 5 aln. högt öfver marken utvändigt i S. Ö. hörnet af choret å Halla kyrka på Gotland) af samma slags kalksten, tyckas begge hafva varit delar af samma Runsten. Runorna teml. oskadade.» Fragmenten har sedermera – före den slutgiltiga undersökningen – granskats av O. v. Friesen 1923, E. Wessén 1944, S. B. F. Jansson 1951 och 1962. För Säve, Wessén och Jansson har fragmenten

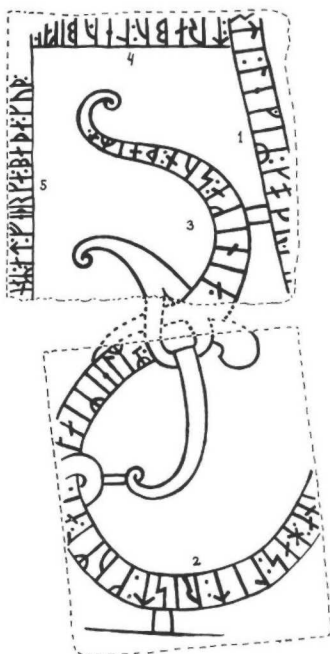

Fig. 1. G 138. Halla kyrka. Fragmenten har möjligen haft detta inbördes läge.

varit tillgängliga i sin nuvarande utsträckning, medan vid v. Friesens undersökning två tredjedelar av ristningsytan på fragmentet B var täckt av kalkputs (runföljden 16–34). Överputsningen har förmodligen skett i samband med en genomgripande kyrkorestaurering på 1870-talet.

Grå, kornig kalksten. Måtten på fragment A: 48×43×17 cm, på B: 47×40×17 cm. Runornas höjd i regel 4–5 cm (ett par runor dock endast 2 cm). Ristningen är djup och tydlig på alla oskadade partier. Möjligen har den vänstra runslingan på A haft en övre begränsningslinje som slagits bort vid anpassningen till hörnstenen. Runföljden 58–70 överst på A har sannolikt också haft en andra begränsningslinje. Vi måste räkna med att stora delar av den ursprungliga texten har gått förlorade. Carl Säve har givit fragmenten var sitt nummer, men om han därmed ansett, att de representerar två olika runstenar, vet vi inte. Det förefaller mig dock troligast, att båda fragmenten tillhört en och samma runsten (stenmaterial, tjocklek, slingbredd etc.), även om ordet **kuml** formellt kunde avse två. Tyvärr lämnar fragmenten oss i ovisshet om runstenens storlek, form och mönster. Också de avbrutna runföljdernas inbördes sammanhang är svårbedömt. Läsordningen nedan, som textmässigt förefaller mest logisk, har ett visst stöd i att vi på båda fragmenten, A:s nedre kant och B:s yttre, tycks ha rester av en slingknut, som kan vara gemensam; ett decimeterbrett mellanstycke skulle då vara borthugget. Men strängt taget väntar man sig mera text mellan r. 15 och 16 än vad som i så fall är plats till. Enligt detta förslag, framfört med stor tvekan, blir ordningsföljden (fig. 1): det högra kantbandet på fragment A (r. 1–15) – slingan på fragment B (r. 16–43) – den svängda slingan på A (r. 44–57) – det övre, vågräta runbandet på A (r. 58–70) – det vänstra lodräta på A (r. 71–90). Läsningen 1971 måste tyvärr ske med inskriften imålad med beständig färg (S. B. F. Jansson 1962), den är således från min sida sett inte i alla detaljer förutsättningslös.

Inskrift:

... rti : legir : kopr : - - - - - na : has : lit : rist : kuml : a - : kairielmr : ... : ainika : sun :
 5 10 15 20 25 30 35 40 45 50
 paira : : trabu : leybika - : ... nar : at : feprka : bapa : kup : - e ...
 55 60 65 70 75 80 85 90

»... god läkare(?) ... hans hustru lät rista (el. resa) minnesmärket efter Gairhjälms ... deras ende son dräpte lybeckare. ... stenar(?) efter far och son, de båda. Gud hjälpe ...»

Till läsningen: Alla **a**- och **n**-bistavar är dubbelsidiga utom i 69 **a** (utrymmesskäl). Runan **t** har dubbla bistavar. Runan **s** har normalrunans form. Bistavarna på **l**, **t** och **u** är genomgående lågt ansatta. Många bistavar har punktformig avslutning, se härom G 193 och G 207. I 1 **r** invid brottet återstår endast bistaven. Runföljden 2–11 är säker. 5 **e** är tydligt stungen. I r. 6 finns mellan huvudstaven och bistaven en tämligen grund fördjupning; högra kanten är jämn som i övriga stingningar, den vänstra flyter ut i en mindre skada; fördjupningen förefaller avsiktligt tillkommen och runan är sannolikt **g**, förvånande nog. 9 **k** och 10 **o** (med dubbelsidiga bistavar) har förlorat topparna, 11 **p** övre hälften. Av 12 **r** återstår mindre än hälften, den nedre, av skiljetecknet efter 12 **r** endast den nedre punkten. Efter skiljetecknet finns vid nedre ramlinjen spår av tre huvudstavar (13–15). Av r. 16 är nedre delen av en i det närmaste lodrät stav bevarad, som sannolikt utgör en **u**-bistav. I 17 **n** är övre hälften av huvudstaven och vänstra delen av bistaven borta. 18 **a** saknar toppen liksom 33 **a**, runan 34 övre delen med de **t**-bistavar som rimligen bör ha funnits där. Borta i kantskadan är också övre punkten i det följande skiljetecknet samt översta delen av 35 **k**; om runan har varit stungen kan därför inte avgöras. 36 **a** är skadad ovanför bistaven; i skadans högra kant kan dock huvudstavens övre del ännu spåras. 40 **e** är stungen. 43 **r** har halv runhöjd; upptill begränsas runan av en extra ramlinje, ett tvärstreck parallellt med runbandet. Efter 43 **r** finns en punkt som skiljetecken; sannolikt har en övre punkt funnits i detta skiljetecken; möjligen har dock skiljetecknet i sin nuvarande form relaterats till den förminskade **r**-runan. I skiljetecknet före 44 **a** är endast övre punkten bevarad. O. v. Friesen och med honom S. B. F. Jansson uppfattar punkten snarast som avslutningen på en **n**-bistav; denna bistav skulle då vara felriktad, vilket är mindre sannolikt, att ristaren gjort sig skyldig till. Skiljetecknet efter 57 **a** består av en punkt mitt i slingan på grund av det begränsade utrymmet. 64 **e** och 65 **y** är tydligt stungna; så ej 67 **i** och 68 **k**. Av runan 70 återstår endast övre hälften av en huvudstav utan bistavar; runan kan ha varit **r** men ej **r**; av följande skiljetecken återstår bara övre punkten. Före 71 **n** finns nu inga spår av någon runa. 72 **a** har 2/3 runhöjd; huvudstaven träffar den vänstra bistaven i 73 **r**; normalavståndet mellan 71 **n** och 73 **r** visar att 72 **a** har insatts som korrektur. 77 **e** är tydligt stungen. 78 **p**, som står mycket trångt, är grundare än de omgivande 77 **e** och 79 **r**. Även 78 **p** är otvivelaktigt korrektur. 80 **k** är ej stungen, ej heller 86 **k**. Skiljetecknet efter 88 **p** består av två punkter. I det skadade partiet, som följer efter detta skiljetecken, skymtas svagt spår av två huvudstavar, av vilka den sista är punkterad; den första (89) är sannolikt **i**, av utrymmesskäl knappast **h**. Efter dessa runor finns ingen ristning bevarad.

På grund av svårigheten att bedöma fragmentens inbördes läge i den ursprungliga runstenen har tidigare granskare redovisat texten på dem var för sig. Full överensstämmelse med ovanstående läsning råder utom i följande fall. P. A. Säve: 10 **a**, 11 **k**, 35 huvudstav utan bistav, intet skiljetecken efter 43 **r**, ej heller före 44 **a**, runorna 89–90 förbisedda. Carl Säve redovisar i stort samma läsning men 65 **u** samt runan **r** generellt normaliserad till **r**. – v. Friesen: 9 **g**, (runföljden 16–34 dold av puts) del av ornamentslinjen före 35 **k** uppfattas som **u**- eller **r**-bistav, intet skiljetecken efter 43 **r**, skiljetecknet före 44 **a** uppfattas som rester av en **n**-bistav, runorna 89–90 förbisedda. – Wessén: Runorna 1, 35, 69, 72 ej identifierade men markerade med –; intet skiljetecken efter runan 34, före runan 35, efter runan 70; runorna 71, 78 samt 89–90 förbisedda. – Jansson 1962 anser att punkten före 44 **a** »sannolikt ... utgör avslutningen av en **n**-bistav»; skiljetecknen efter 57 **a** och före 58 **t** förbisedda liksom runorna 89–90. Någon sammanhängande tolkning av de båda fragmentens inskrifter föreligger inte tidigare.

Inskriften avser synbarligen två döda, far och son. Minnesmärket har ombesörjts av den förres efterlevande hustru. Under förutsättning att r. 71–73 **nar** är slutet av ett *stainar*, har vården, i texten också uttryckt med **kuml** (dock utan numeralt bestämningsord), bestått av två eller flera stenar. Om fragmenten inte till äventyrs är resterna av två runstenar, kan den (de) andra ha varit utan inskrift. R. 25–28 är en inf.-form av ett verb med **kuml** som ack.-objekt. Det har av S. B. F. Jansson (Sveriges kyrkor, s. 286) översatts med »rista». I det stora flertalet belegg på **kumbl** i betydelsen 'minnesmärke, runsten' brukas verbet *gærva*, i knappt tjugo fall *ræisa*, i fyra *sætia*, ett enda har *retta kumbl*. Eftersom det inte i övrigt

föreligger något belägg med *rista*, frågar man sig om inte ristaren möjligen med den under alla förhållanden felristade runföljden 25–28 avsett ett *raisa* (**risa**). Om betydelsen av ordet *kumbl* se N.-G. Stahre, Stångskäret, Kåksna och Kummelberget (1952), s. 180f.

Om hustruns namn har varit utsatt, vilket inte är säkert, har det gått förlorat. Sonens, *Gairhielmr*, är mycket sällsynt. Det finns på ytterligare två runstenar, Sö 241 (**kirhimr**) och U 539 (**kirialmr**). Medeltida belägg saknas helt i SMP-samlingarna i Uppsala.

Runföljden 1–12 avser förmodligen fadern till Gairhjälms. Nom.-formen av adj. *goðr* talar för att det föregående ordet är ett maskulint substantiv i samma kasus. Närmast till hands ligger fsv. *lækir* 'läkare'. Runan **g** kan förvåna, men sannolikt har ristaren inte haft någon klar skriftbild av det ovanliga ordet utan måst lita till sin egen ljudanalys. R. 1–3 är svårbedömda, möjligen är de slutet av ett namn, till vilket **legin** : **kopr** är bestämning, ett *Svarti*, *Korti* e. d.

Gairhjälms var föräldrarnas ende son. R. 44–57 **ainika** : **sun** : **paia** ses naturligast som ack.-objekt till 58–70 **trabu** : **leybika**-. Det sista ordet är tveklöst 'lybeckare', dvs. män hemmahörande i Lübeck. Så har också tidigare forskare (C. Säve, O. v. Friesen, S. B. F. Jansson) uppfattat det. Den nuvarande staden anlades 1143. Men namnet bars redan av dess föregångare, det vendiska *Liubice*, beläget något längre norrut vid Schwartaus inflöde i Trave, grundat redan på 1000-talet och förstört 1138. Förutom den slaviska befolkningen fanns där en tysk köpmannakoloni.

R. 86–90, början av en bön för de dödas själar, torde utgöra inskriftens avslutning.

Det är mycket beklagligt, att så litet återstår av den intressanta inskriften. Redan textens avfattning ligger utanför minnesinskrifternas schabloner, och innehållet i fullständigt skick kunde förmodligen ha givit oss kulturhistoriskt värdefulla upplysningar om de två Halla-borna, som levde i övergångsskedet mellan vikingatid och medeltid. Nu får vi nöja oss med antydningarna, att den äldre av dem var väl förfaren i läkekonsten, dvs. med vårt sätt att se en blandning av läkedomsörternas hantering och magi, och den andre ett offer för lybska banemän. Om Lübecks och Gotlands centrala roll i den tidiga östersjöhandeln se E. Ennen, *Die europäische Stadt des Mittelalters* (Göttingen [1972]). Gairhjälms öde är ett exempel på att konfrontationen mellan lybeckare och gutar inte alltid var oblodig, vilket också historiskt är belagt. 1161 stiftade Henrik lejonet fred mellan tyskar och gutar genom edgång.

Beträffande dateringen har S. B. F. Jansson (rapp. 1951) uttryckt sig kort och tämligen obestämt: »Inskriften kan knappast vara yngre än 1100-talet.» Han faller förmodligen tillbaka på O. v. Friesen, som i uppsatsen om runbrynet från Timans i ANF 52 (1942), s. 289, yttrat sig om Halla-inskriften på följande sätt: »Då Lübeck knappast dragit till sig någon handel av betydenhet före 1140-talet, då greve Adolf II av Holstein anlade en stad (Liubice) mellan Trave och Wakenitz (1143), se Hegel *Städte und Gilden der germ. Völker* II 449, är Halla-stenen därmed med tämlig säkerhet tidfast. Visserligen hade tidigare existerat ett av den vendiske fursten Gottschalk före år 1066 grundlagt Gammal-Lübeck, men detta har knappast nått den internationella betydenhet eller namnkunnighet att dess innevånare kunde på en gotländsk sten identifieras med den knapphändigaste beteckningen **leubikan**» (**u** är tryckfel för **y**, som är genomgående i hans uppteckningar). O. v. Friesens argumentation för en så pass sen datering väger emellertid mindre tungt mot inskriftens runografiska och språkliga vittnesbörd: det konsekventa bruket av **R**-runan för palatalt *r*-ljud, normalformen av **s**-runan, de förhållandevis sparsamma stingningarna, prep. *at*, formen *feðrga*, drag som sammantagna icke väntas uppträda efter tidigt 1100-tal. Likheter med G 134, 135 Sjonhem, G 203 Hogrän och G 207, 208 Stenkumla är också påfallande, bl. a. en sådan detalj som bistavarnas karakteristiska form, de har måttats in med hjälp av borrarade punkter vid ändarna. Se härom G 207. Samtliga de nämnda stenarna har daterats till tiden omkring 1100, som också enligt min mening utan hinder kan gälla för G 138.